

тур

1987 г. май 22

Улуг Октябрь: төөгүнү арыннары ШИҢГЭЭДИН АП ЭГЕЛЭЭНИ

30 чыдар дургузунда Арктиканын доштарына салды чорур совет станциялар 150 муң километр узун оруктур эркинер. 1937 чылдың май 21-де 11 шак 31 миңгата турла, дорт мототурла «СССР Н-170» деп, М. Володянычтын байкарына самолёт «Полос» деп аттыг «аэродромга» хонуккан. Ол рейс-биле «Соңгу полюс» деп салды чорур байтайгы совет станциянын кезигүүдери — Иван Панапанин, Эрнст Кренкельди, Петр Ширшовту болгаш Евгений Федоровту чедире берген. Бир хонганда-ла полюстан байтайгы агаар медээни кээп эгелээ.

— Соңгу далай оруун шингээни алары үжөн чылдар үезинде эгелээ — деп, Арктика болгаш Антарктиканын ортем-шинчилел институтун директору геогр. Ф. Крүтскийн чугалаан.

— Ыңгалла-ла ол районда атмосфера чорудушкунунарын, доштарын салды чорур турарын, суг массазынын динамиказынын дугайында билишкенин чокта Арктика далайларыга эркиндик-риниңиң иделгиди медээни бээр, берге турган.

Оон аңаада Топ Арктиканын районун Сибириниң болгаш соңгу эрик кылдынын агаарына салдырар база чедир турар. Шак нилгич чугула медээлерин чык тээде, полюс кылдынын районунга кезип чорур ортем станциялар херек аларган. Ол соңгуларга дүштүрүр панапанинчилерни аңаа дүжүргөн. Оларынч дош-биле салдырар кыны 274 хонук үргүзүлгө болгаш эртемниң үнелиг медээлерин берген.

— Полюсче баар орук берге турган — деп, СССР-иниң алдарыг штурманы В. Аккуратов чугалаан, — Рудольф ортуду бо. Далай суунада 400 метр бедил үн берген доштар нилгич турган. Ол болза Франц Иосиф чери архипелагыт эң соңгу талаазында ортудук. Аңаа баарга Чериниң эң кылдында чедер берген шыккан сагындар. Союусто — ортудуктар, Баренцово далай, Улуг чер, Желания шенээ артып каар. Мурунувуста — чүгө океан. Ынаар, эң ирак кылдыг нилгича — полюс.

Ынаар баарыга белетке панапанинчилер чедир бир чал буруннар эгелээ. Экспедициялык полюсче кунутор баазаанын тий алары чугула турган.

1936 чылдың март айда Москвадан Р-5 деп ийн самолетту ынаар чоруткан. Аңаа уруктаан кижилер бурун мактаар, кайгамчыктыг Р-5 деп самолеттар ол. Оларынч ийн эл кылды урукта тарышкан. Ыңгалла оларынч кижилер оларын аяктыг турган, селбегер дүктүг чыгарып, хол халтары кедип алыр. Ыңганга бисер мунган олуттуг урук чүткен бис.

— Соңгу полюска чедир ыракта болду ийн... Москва — Америка — Маточин Шар оңу — Франц Иосиф чери. Вистин бичин отрядыныс нилгич маршутту ортер турган. Оларынч Володяныч командалык, ийини самолетту Махоткин байкарыга, мен аэвонун штурманы турдум. Оруктуң соңгу кезе эң берге болган чүве. Агаар баксыраан. Вулуттар аразында урук чораша, бот-боттарыныс чидиржин алган бис. Самолеттарын дашты база дошталып эгелээ, Желания шенөөчиде дедир эң урукта таварышкан бис. Ээон каш хонганда дүв-хат-лаа сок-саван, мичалза-лаа бистин ийини оралдыкыныс чедириниң болган. Аэродром кылды чыр тааржыр черин Рудольф ортудуктан тий алган бис. Полюсче шураарын белеткенин ыңгалла болан чүве. Далажыга — сүтке дүжү болур турган. Даштыкы чурттарыны эки деритиниң-хандыгына экпидишыллары далаш-каш, сотка дүжү турган болгай. Чижээ, бир экспедиция шапактаар мтар, көкөр мастерскалардан алгаша, «полюс» солунун бизин үндүрүп турган! Тынгылар, дошадымчы чүдлерин аягы.



Эскертинмес мергежилдин кижилери

АЖЫЛЫ ДЭЭШ ХҮНДУТКЕЛДИГ

Таңды-Уула сынынга «таагылыг» селбер кара булуттар дигилеп келген соонда, чорутула хат, казыргы дедер берди. Ол чериниң чынындай чок аразында чыс-тай кааптар, чай чок аразында хуней-даа берилер. Ам бо таарылганда нилгич эвес, мичал-ла улуг шуурган келерин оштай берген. Шынал-ла, үр-даа болганда хат, шуурган улам дынааш, хар-биле кады укур шывал шаап эгеледи. Машынамынч мурунку шилдерин хар холушкан чааш-кын дугуларды шаап, орук дугулар дүв бурулар. Доктадылкан, дашкаар үнерге соогу келерге. Шак-ла ол үеде Дунге-Важынч алаагы чорувуста, мотокки мунган кижилер утуктуур халдып ор.

— Бо хат, чыстаа чүт кончуг, дошмас-дошмас кижилер боор — дигип турувуста, ша-лаа чедерге чедер хонуп келди.

Бүткүр боду хар алпарган, ортумактан уун дүт-сынын, бежен хар ааа берген чыкык, хөлгү арын-шырайлыг кижилер болду.

«Айт кистежиң таныжар, кижилер чугалажың таныжар», чорумалды доктадылкан, чугааа эрелин. (Төтөгөлчиде даа боор чадаас, дүгүре боор база чүктөө). Чугалажы, чугааа кызыл кызыл чандыр танаан болду. Документиниң ужулгаш, көргүсө-де ар-га далайла Дажынам Седиевич Тарма дээрли болду. Хайгаарар журулук хулгун, ген черин эрпн чорамын ол чүд-дир, Шынал-ла, арга-дала кижиниң аягы эки эскертинмес-даа болза, чайныкын, кыштың соогу дивес-тура-сорукут кижилер алаа тааржип аякылар дээрин соонда угай бердим. Д. С. Тарма айт-кеңиги Кунгуртуга өскөн болгон ол аякыла эки билери чынганын чок.

Дажынам Седиевичиниң хайгаарал турар участогу Дунге-Важы кыштаган эгелээ, Тес-Хеминиң унун улук, Анчыгааа чедир дегер дивес-кээр. Ыңгалла-ла Дажынам Седиевич хулгунуң участогу доктаамал кезип, хайгаарал турар эки аякыларын бираа дээрин Тес-Хеминиң ийн аякыларынч директору Д. Ч. Доржудан дынаан мен.

Д. С. Тарма даанган ажы-о. ЧИНМЕТ.

ИДЕГЕЛДИГ КАМГАЛАЛ ХЕРЕК

Долгандыр турар хулгунуң камгалары кижилер бурунчу хулгунуң. Бойдусту камгалары болгаш оңу чон аякыларын канчаар-лаа аажок улуг укур-дүв-дир. Соолту чылдарда ол элек айттырларынч бираа болу берген. Кижилер төрөдөгөн бойдусту куралдарын эгертинмес деп дыка үр уенин иштиде санап чордан. Ол херек кырында нилгич эвес. Ыңганга амгы үеде бойдусту идегелдиг камгалары чугула болуп келген.

Бо айттыр чүгө ыңчаар чидиг тургустунуп келген! Мында чылдаган-ла хей. Бирээде, дегелеге үлгүлүр булутулуңунч хемчээни 15 чыл болгаш-ла барык ийн ка-тап улгашып турар. Ийне, чоңунч саны өтүр турар. Үш-те, аш-чөм, чиг эт болгаш энергетика куралдарына кижиниң херектеги өтүр турар болганда ол куралдар чедир турар. Кислорог херектеги өтүр, агаар болгаш сугуң херектеги ула-дыл турар. Бо бүгү таарымча-лыг эвес чорукту болдуруп турар болгаш дыка хей чер-лерде дус чок суг ээзең бар чыдар.

Кижиниң амгыларына арга-арга оңу ромду ойнап турар болганда арга-арынч өртөн болгаш хоралкылар-дан камгалары эң чидиг тургустунуп келген. Арга-арыга эңне улуг айымды өрт чедир турар. Арга-арыга өрт-биле демисел чорударына хей күш, хей түнүг аш-херектеги негеттер. Арга-арыг өрттенде чамыкта кижилер амы-тындында-ла чарлып турар таарылган бар.

1986 чылда болган өрттү манза чижер кылдыр кинирип турар. Россия Федерацияның дивескээрине ыңчан болган өрт дыка улуг дивескее-ге херектеп кышкан. 60 миң-дон рубльдин котаралың чедир. Арга-арыга болган өрттерин өжүргөнгө дык хей кижилерни кириштирп, ар-кол кылдып турар аялынан ол кижилерни чардыттар ол хужура таарымча.

Республиканың сохостары тараа шөлдөргө артып калган эрги саванларын дыка хей-биле өрттөдип турары каяч-лаа таарымша. Республиканы бугурулгелери, организациалары, албан чер-лери, а ол ышкан хуу кижилер алаак, оймач черлерге, шынааларга чашпан база агыска артып калган тараа саванлар өрттөдирп Тыва АССР-иниң Министрлер Чөвү-лелинч 1987 чылдың март 17-леги № 69 доктаалынын 3-кү кезеңде хоруп каан тур-да-ла, Таңдынын, Улуг-Хем-нин, Вит-Хеминиң РАУК уаурунчулары Т. Хунданов, В. Хангаев, И. Шүшеначев база сохостар директорлары болгаш кол агрономнар ур-доктаамал күстөспейн турар-биле өтөжир арга чок.

Таңды районда «Россия» сохос (директору А. Тыхеев) тараа шөлдөргө артып калган эрги саванларын өрттө-көнгөндө өтөжир. Бал-лазынын ийн аякыларынч хулгунуң арга-арынч ийишчел, оң-он чылдар иш-тинде хей күш үндүрүп, хей күрүме ашкызы чарылган тургаш, кижилерин холу-каа өстүрүп кааны хадилер-ин уузуукаан. «Революцияның чалбыны» сохос (директору В. Жирнов, кол агроном А. Сарыглар) эрги саванлар өрттөткөн, бойдука улуг ко-гаралды чедирген. Улуг-Хем районунч «Ак-Турт» (директору А. Тюлюк, кол агроном А. Данын), «УТКА 25 чыл» (Ч. Чигит, В. Дюгүр-оо), «Күш-ажылды хосту» (В. Се-дей, В. Лобаченко) сохостар республиканың Министрлер Чөвүлелинч доктаалын күс-сидир талазы-биле хемчегер албайн турар.

Хорайларын, суурларын долгандыр поганан эоналар, хаматтыларынч даштылар черлери оңаа укур-дүв-дир дээрли кым-даа эки билер. Амгы үеде өрт айымды оңаа улуг. Ыңганга ийн аякыларынч черлеринде чөп-чө-редик кижилер өрт айымды-нын дүрүмдерин шыгыны са-гып, бойду мурунуга хары-салгызын минир ужураг. Эрттиргиле чок кижилерин арга-арыг кирери хоругул-деп чүвени улааза чогур.

Арга-арыга өрттер кол-дуула-ла даштылар хүнер-де тыткан турар. Бо чылдың апрель 19-та даштылар хүнде

ӨРТТӨТПЕС

Бисти долгандыр турар үнүш бурун аякыг. Бирээ, эин чулуп кааптарга, өскө-ниге хоралыг-даа болур. Хара-ганар чыны чечектелип тур-да, аажок чаатгай. Ары, хо-ва-ган оон ырасас. Мыйга-ха-ра-ган, хол-хараган, кызыл-ха-раган, ийек-хараган деп хей-дирлер. Ийек-хараган кудумчуларга тарып олутур. Хараганга ийн хууну, шо-пу-каа, бижер, кычы, сым, ширбиш, чулутуш кылдыр. Шатарың чалан хараганна-ры хар уулаада малга кемиш болур. Далаа үнүп турар хара-ганарынч булу, чечээ шээр малга эки чен.

Оон дөңүң кара хорукун чөкөк болгаш пога тарып өстүрүнгө аякылар турар. Хоралыг күрт-сөк уауткаар бора-хиралыг хараганга кюн улаар, дүңкөр.

Чыны хараган өрттөдир чо-руктар «Ак-Турт», «УТКА 25 чыл» сохостарга бар. Оон түнелинде херектеги үстү-кү кады үрелип турар.

Е. КОМБУ.



Польшаның Балтий далай эрининде кыш-таар куштарын саны чыл келген тулум улам өзүп ораар. Олар кижилер кортпас болгаш холдан чөмгөреринге безин таарымша калган. ЦАФ—СЭТА-ның фотоу.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

◆ БЕЛГРАД. СЭТА-ның корреспондентин Анатолий Бочаровтун дамычыганы бол-за: Югославияда чакы та-рылга кампанияны доостуу турар. Көдө аякы-агы тала-зы-биле Ляпел секретариатынч сая-түп-биле аларга, херек кырында чуртун бүгү дивескөөрине чакы тарылга-лыны күстөспейн.

Бо чыны чакы тарып култураларынч ийини шө-дү 3 млн. хире гектар болуп турар. Специалистеринч үкө-лөп көрүп турар-биле алар-га, күнүң тарып кымыл-та-зың байдалы эки, оңу 1,5 млн. гектар черге таран. Ол културалың дүжүдү бир гек-тардан 52 центнер болуп деп санап турар.

Көдө аякы-агынын мате-риал-техниктаг баазаыныс жыгыллары болгаш саймар-гайжыдары, аграр секторун үлгүлүр үндөшкөниң шил-чире — ЮСФ-де экономика-нын доктаамал болдурулуңу үр чылдыг программаларынч ур адарын улам ийик хе-жүлөдиринч кол улаанышкы-нын болур. Ыңчанмыс ол адырга чугула сорулалары боттадылар хорудары хей берелерге таарымча турар. Оон дугайы май айың тей-чүүде болур Югославияның Коммунист Элекцияныч ТК-нын пленумуга чугала-жып көөр. Оңаа кичээгелги агрокомплексинч дүрөн хө-жүрүңгө, көзөгө сонал по-литиканы сайырыңгайды-лар.



ГДР. Социалистг иемен күрүнде хемчээниң тала-зы-биле ийини черде тур-бурунч Лейпцигтинч окур-хы-риниң чалчыдар болгаш ам-гы үе тодаралып турар. Рес-публиканың улуг үлгүлүр, эртем болгаш култура төвү бүгү делегейге болуун саг-дыг-биле сурагаша. Майда-болур армаркаларга дым-бү-рү чурттардан муң-мун кижилер калп турар. Чылда ийн ка-тал «Лейпциг мессе» бо-дунуң эжигерин аякындар, хорай чыны болгаш күзүң байырыг байдалга чурттан турар.

ЧУРУКТА: армарка төзөң-де хорайың төвү. И. ЧОХОНЕЛИДЕННИН фо-тоу. СЭТА-ның фотохроникасы.



СОҢГУДАЛАР ТҮҢНЕЛИ

ХАНОЙ, (СЭТА). Вьетнам-ның Социалистг Республика-нынч Национал хуралына бүгү-ниңиң соңгудалар болуп эртекен. Ук соңгудаларынч түнели чурттуң улус масса-ларынч политиктиг ийек-кейиниң болгаш медреселер чорунуң бедээни база Вьет-намның Коммунистг партия-зынын нисителди үндөшкө-ниңде чартырыңче улааныш-кыныга долу бугурулгелдин буруну-биле дөтээниң Тип чөвүлелиң кылган дына-нында чугалаан турар.

Вүрүткөттүргөн соңгукчу-ларын 98,75 хуузу бады-лашкыга киришкен. Олар аякыларынч, тараачы-нарын болгаш ийтелген-чи-нынч эң эки төлөлекчиле-рин дөш бадылашкынын бер-ген. Күрүне эре-чагыраа-зынч дөдөн органына херө-жөмөриниң, аякыларынч, биче улаустарынч төлөлекчиле-риниң саны көвүдөн.

Бадылашкын дамызынга ады кирген 826 кандидаттын 496-ы Национал хуралдың депутаттары кылдыр соңгу-ткан. Социалистг тургузуш-кунуң амгы үе-чадазында вьетнам улустун мурунуга ту-руп турар улуг соңгудаларын боттадыларыңга Национал хуралдың ролон бедилер та-лазы-биле хей аякыла олар боттадылар.

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

◆ ТОКИО. «Иомнур» дээр япон солунунч дындадып турары-биле аларга, Сеулдун прокуратурау Муруну Корейке кол оппозиистг кел-бөр — Катаншкан дөңо-краттың партияны күш-биле таралды болурунч дугайында «айтырыгы өөренип» эгелээ. Оң мурунуга эре-ча-гырталар ул партия «хей-нигитиниң аякың чок чоруну, ба аякыларынч тургузуп турар» деп чарлаан. Чижээ, эре-ча-гырталар ул партияны Чон Ду Хван ол партиянын программасында. Корейниң тайбың каттыштарыңче чүткүз дугайында чүткүз кааптарынч негези. Ол чүткү эре-чагырталарынч болаа турары-биле аларга, чүткүле коммунистерге аяк-тыг. Ыңгалла-да Катанш-кан демократтың партиянын уаурулгасы күш-биле тара-дырынч айымды турбож, ол негелдени шинтирлөж, биче улааң албаан.

◆ ОТАВА. Канаданың Альберт провинциязынын на-йысылды Эммануил хорай-

